

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1977 METAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1978

INSTITUT OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEMICAL BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1977

VILNIUS

1978

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1977

VILNIUS

1978

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД 1977

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1978

Redakcinė kolegija

Jonas DOBROVOLSKAS, Vytautas MERKYS, Vacys MI-
LIUS, Giedrė NIUNKIENĖ, Rita STRAZDŪNAITĖ (sek-
torė), Henrikas ŠADŽIUS, Adolfas TAUTAVIČIUS, Bro-
nius VAITKEVIČIUS (vyr. redaktorius), Regina
ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Išleista pagal LTSR MA Istorijos instituto užsakymą

ЕЖЕГОДНИК ИСТОРИИ ЛИТВЫ. ГОД 1977
На литовском языке
Вильнюс, «Мокслас», 1978 г.

LIETUVOS ISTORIJOS METRAŠTIS, 1977

Redaktorės: A. Bendorienė, S. Ivanovienė. Viršelio dailininkas R. Di-
chavičius. Meninis redaktorius A. Žvilius. Techninė redaktorė N. Ma-
rozaitė. Korektorės: A. Sidarkevičienė, L. Balaikienė.

IB 734

Duota rinkti 1978.IX.4. Pasirašyta spausdinti 1978.XII.26. LV 11591.
Popierius: spaudos Nr. 1, form. 70×90^{1/16}. 14,63 sp. l. 16,88 apsk. l. l.
Tiražas 1500 egz. Kaina 2,60 rb. Leidykla „Mokslas“, Vilnius, Žvaigž-
džių g. 23. Spausdino „Pergalės“ sp., Vilnius, Latako g. 6.
Užsak. Nr. 6106.

M 10604—232 Z—78
M 854(10)—78

© LTSR MA Istorijos institutas, 1978

UDK 908(474.5)

TARYBŲ LIETUVOS KRAŠTOTYROS IŠTAKOS

KAZIMIERAS RAČKAUSKAS

Kraštotyros raidą Lietuvoje nagrinėjo R. Šarmaitis, S. Šimkus, P. Bugailiškis, V. Ruzgas, J. Gaidulis¹. Jų straipsniai daugiausia apžvalginiai. Leidinių „Mūsų tautosaka“, „Lietuvių literatūros istorija“, „Lietuvių tautosakos apybraiža“, „Smulkioji lietuvių tautosaka XVII—XVIII a.“, „Lietuvių etnografijos bruožai“ istoriografiniuose skyriuose paskelbta nemažai žinių ir apie kraštotyros raidą. Tačiau bemaž tik „Lietuvių etnografijos klausimams“ skiriama keletas puslapių specialiai visuomeninės kraštotyros klausimams, o kitų minėtų leidinių autoriai tam neskyrė didesnio dėmesio². Atskirus kraštotyros istorijos klausimus gvildena V. Kancevičius, S. Jegelevičius ir V. Ragaišienė³. Straipsnių rinkinyje „Kraštotyra“ buvo įvestas skyrelis „Iš kraštotyros istorijos“⁴, tačiau vėliau jis išnyko.

Taigi mūsų respublikos kraštotyros istoriografija dar palyginti negausi. Tuo klausimu neturime parengtų disertacijų. Neparašyta kraštotyros istorijos apybraiža. Reta publikacijų šiuo klausimu respublikos moksliniuose leidiniuose. Šiuo straipsniu norima apžvelgti kraštotyros raidą Lietuvoje nuo viduramžių iki 1940 m., įvertinti jos rezultatus, išryškinti aktyviausius dalyvius ir vadovavimo jai pastangas.

¹ Ruzgas V. Kraštotyros darbo raida ir tvarkymas. — Naujoji mokykla, t. 3, Kraštotyra. K., 1940, p. 5; Bugailiškis P. Iš Šiaulių kraštotyros draugijos istorijos. — Kraštotyra. V., 1964, p. 193; Gaidulis J. Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos leidinių apžvalga. Diplominis darbas. V., 1970, p. 3; Šarmaitis R. Kraštotyros draugijos dešimtmetis. — Kultūros barai, 1971, Nr. 8, p. 40; Šimkus S. Internacionalinis ir patriotinis auklėjimas. V., 1973.

² Mūsų tautosaka, 1932, t. 6, p. 74—150; Lietuvių literatūros istorija. V., 1957, t. 1; V., 1958, t. 2; Lietuvių tautosakos apybraiža. V., 1963, p. 22—116; Smulkioji lietuvių tautosaka XVII—XVIII a. Parengė J. Lebedys. V., 1956, p. 5—40; Lietuvių etnografijos bruožai. V., 1964, p. 35—37, 40, 46.

³ Kancevičius V. Pirmosios kraštotyros darbo gairės. — Kraštotyra. V., 1966, p. 29; Jegelevičius S. Kraštotyros draugijos Alytaus apskrityje 1927—1940 m. — Kraštotyra. V., 1969, p. 280; Ragaišienė V. Lietuvos kultūros sąjunga ir jos organizuoti Lietuvos kultūros kongresai (1925—1932). — Lietuvos istorijos metraštis. V., 1971, p. 83—84.

⁴ Kraštotyra. V., 1969, p. 280—285.

Iki XX a. trečiojo dešimtmečio Lietuvoje kraštotyra neegzistavo kaip savarankiška intelektualinės ir praktinės veiklos forma, o plito drauge su mokslu, švietimu ir kultūra. Ši aplinkybė apsunkina to laikotarpio kraštotyros raidos apibūdinimą. Tačiau gausūs tarybinės istorijos, etnografijos, tautosakos ir kalbotyros darbai, kuriuose yra nemažai žinių apie savanorišką mėgėjų dalyvavimą krašto tyrime, palengvina kraštotyros istoriografo darbą. Metodiniu požiūriu pravartu remtis patyrimu Estijos TSR ir kitų tarybinių respublikų, kur jau apginta ne viena kandidatinė disertacija, išleista monografijų, straipsnių rinkinių ir vadovėlių kraštotyros metodikos, teorijos ir istoriografijos klausimais⁵.

Norint apibūdinti Tarybų Lietuvos kraštotyros ištakas, pirmiausia reikia bandyti apibrėžti kraštotyros sąvoką. Tokio apibrėžimo mūsų respublikos mokslinėje literatūroje pirmiausia ir pasigendama. Kraštotyra yra visuomeninis sąjūdis, vietos gyventojų jėgomis tiriantis daugiausia nedideles krašto dalis, vietas. Tarybinė kraštotyra yra darbo žmonių mokslinis sąjūdis, besivystąs visuomeniniais pagrindais, paprastai vietos gyventojų jėgomis tiriantis tam tikro nedidelio regiono gamtą, istoriją ir dabartį, jo žmonių materialinę ir dvasinę kultūrą, visokeriopai puoselėjantis pažangias liaudies tradicijas⁶.

1. Pastangos fiksuoti istorinius įvykius Lietuvoje ir kaupti liaudies kultūros lobius XIV—XVIII amžiuje

Kaip ir daugelyje kitų šalių, Lietuvoje kraštotyra siekia tolimą praeitį — viduramžius⁷. Iki rašto atsiradimo pas mus krašto pažinimo ir svarbiausių istorinių įvykių įamžinimo šaltiniu teliko sakiniai kūriniai: liaudies dainos, pasakos, padavimai. Pirmuosius kraštotyros elementus aptinkame metraščiuose, Lietuvoje pradėtuose rašyti XIV amžiuje. Juos rašė profesionalai, tačiau pats įvykių fiksavimas ir nušvietimas panašus į kraštotyra⁸.

XVI a., Lietuvą pasiekus humanizmo ir reformacijos idėjoms, sparčiau kyla kultūra — pasirodo pirmoji lietuviška knyga, įkuriama aukštoji mokykla, skinasi kelią pasaulietinė pasaulėžiūra, stiprėja liaudies nepasitenkinimas feodaliniu išnaudojimu. Visa tai padeda plisti krašto pažinimo idėjoms. M. Mažvydo 1547 m. parengtoje pirmojoje lietuviškoje knygoje ir kituose jo raštuose aptinkame mėginimų pateikti žinių apie savo epo-

⁵ Ярв В.-Р. Очерки по истории краеведения в Эстонии (авт. канд. дис.). Таллин, 1971; Строев К. Ф. Краеведение. М., 1972; Юнъев И. С. Беседы о краеведении. М., 1966; Literatūra kraštotyrimo savišvietai. Parengė K. Račkuskas. V., 1974.

⁶ Kraštotyriminku vadintinas toks visuomenininkas, kuris laisvalaikiu renka žinias apie savo kraštą, tiria jį, kaupia muziejines ir archyvinės vertybes, dalyvauja paminklų apsaugoje, bendradarbiaudamas su mokslo įstaigomis, dalyvaudamas gyventojų švietime ir auklėjime.

⁷ Ruzgas V. Min. str., p. 5. Gaidulis J. Min. diplominis darbas, p. 3.

⁸ J a s a s R. Pratarmė. — Lietuvos metraštis. V., 1971, p. 5.

chą, lietuvių kalbą, literatūrą⁹. M. Daukša „Katekizme“ ir kituose leidiniuose taip pat paskelbė žinių apie to meto lietuvių papročius, aiškino tautybės ir gimtosios kalbos reikšmę. Tai lyg vienas pirmųjų viešų skatinimų susidomėti liaudies kultūros dalykais, tarytum žingsnis į sąmoningesnį krašto pažinimą ir kultūros puoselėjimą¹⁰. M. Lietuvio veikalas „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ (Michalonis Lituani. De moribus tartarorum, lituanorum et maschorum. Bazelis, 1615) — amžininko rašinys, kaip ir publicistinis kraštotyrininko darbas. Kraštotyrinės pastangos atsispindi A. Rotundo Lietuvos istorijos darbuose ir daugelio to meto sveitimšalių — teisininko P. Roizijaus, poetų M. Husoviano ir A. Šreterio, kronikininko M. Strijkovskio ir kitų — kūryboje. Jų negalime kategoriškai priskirti kraštotyrai, tačiau jie pastarajai ne mažiau priklauso nei istorijai, etnografijai ar literatūros istorijai. Minėtieji autoriai atstovavo viešpataujančiųjų klasių ideologijai. Dauguma jų rašė lotynų, lenkų kalba, tačiau jie nemažai nušvietė tuometinį Lietuvos gyvenimą, o kartais ir išreiškė kritines pažiūras į to meto nesklandumus¹¹. Bet šiame viduramžių šimtmetyje kraštotyra Lietuvoje dar neįgavo bent kiek sąmoningesnio, organizuotesnio, platesnio ir savarankiškesnio sąjūdžio.

XVII a. Lietuvoje daugėja apsišvietusių žmonių, gausėja raštų lietuvių kalba. Sąmoningiau imamasi ir kraštotyros darbo. Tam neabejotinai pasitarnavo žymių to meto švietėjų K. Širvydo ir A. Kojelavičiaus darbai kalbos bei istorijos, o pastoriaus D. Kleino — etnografijos ir tautosakos baruose¹². Šiame amžiuje pastebime pirmąsias kraštotyros organizuotas pastangas, perimamumo elementus. Tokius teigiamus poslinkius kraštotyroje pirmiausia sutinkame Rytprūsiuose, kur buvo kiek palankesnės tam darbei sąlygos. Pastorius J. Bretkūnas ne tik pats domisi lietuvių istorija, bet ja sudomina ir savo artimuosius¹³. J. Bretkūno vaikaitis M. Pretorijus subūrė senybių mėgėjų ir tyrinėtojų būrelį¹⁴. Žodynininkas A. Krauzė jau aktyviai dalyvavo lietuvių kalbos mėgėjų ir senienų tyrinėtojų veikloje¹⁵. M. Merlinas pats rinko tautosaką, lietuvių kalbos duomenis ir ragino kitus kaupti liaudies kūrybos bei kalbos lobius, o jo amžininkas J. Keimelis siūlė įsteigti mokslinį ratelį lietuvių kalbai tirti¹⁶.

XVIII a. etnografinės Lietuvos ribose įsigalėjus mokslo, švietimo ir kultūros baruose jėzuitams, vykstant nuolatiniams feodaliniams karams, kraštotyrai nebuvo palankių sąlygų, kurias dar labiau pasunkino šlėktingosios valstybės irimas. Sparčiau kraštotyra plėtėsi Rytprūsių lietuvių tar-

⁹ Mažvydas M. Pirmoji lietuviška knyga. V., 1974.

¹⁰ Lebedys J. Mikalojus Daukša. V., 1963.

¹¹ Mykolas Lietuvis. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. V., 1966; Lietuvos istorijos šaltiniai. V., 1955, t. 1, p. 169—170; Lietuvių literatūros istorija. V., 1957, t. 1, p. 83—131.

¹² Lietuvių literatūros istorija, t. 1, p. 146—147, 161, 181—182.

¹³ Ten pat, p. 161.

¹⁴ Lebedys J. Smulkioji lietuvių tautosaka XVII—XVIII a., p. 12.

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ Gineitis L. Kristijonas Donelaitis ir jo epocha. V., 1964, p. 87—89, 90.

pe. Tėvas ir sūnus Pilypas ir Povilas Ruigiai, mokytojai J. Brodovskis, K. Milkus, taip pat A. Šimelpenigis, G. Ostermejeris ir kiti atsidėję rinko ir skelbė istorines žinias, etnografijos ir kalbos dalykus, lietuvių tautosaką¹⁷. Mūsų originaliosios grožinės literatūros pradininkas K. Donelaitis domėjosi liaudies gyvenimu, kultūra, buitimi ir vietovės gamta. Savo kūryba jis ne tik išgarsino lietuvių literatūrą, kalbą, bet ir pasitarnavo kraštotyros pažangai¹⁸.

2. Kraštotyros sąjūdžio organizuotumo ir masiškumo augimas XIX—XX a. pradžioje

Nuo XIX a. pradžios toliau kilo švietimas, plito spauda ir mokslo žinios. Iš Rytprūsių lietuvių kultūrinio gyvenimo centras vėl persikelia į Lietuvą. Spartesniam kraštotyros plitimui reikšmingos įtakos turėjo Vilniaus universiteto, išsivadavusio iš jėzuitų globos, pažangiųjų dėstytojų istorikų J. Lelevelio ir I. Onacevičiaus, teisininko I. Danilavičiaus, literatūros dėstytojo I. Loboikos ir kitų pavyzdys. Jie skatino studentus ir visuomenę domėtis Lietuvos istorija, patys rodė pavyzdį, kaupdami archeologijos, istorijos ir etnografijos žinias. Šiame darbe aktyviai dalyvavo humanitarinio profilio specialistai — universiteto dėstytojai, jo absolventai, įsigiję specialių žinių, ir mėgėjai — studentai ir ne kraštotyros profilio absolventai bei kitų profesijų atstovai¹⁹. Vilniaus universiteto uždarymas po 1831 m. sukilimo sulėtino kraštotyros raidą. Nežiūrint nepalankių carinės priespaudos sąlygų, jau šio šimtmečio pirmojoje pusėje kraštotyra įgauna daug platesnį ir konkretesnį pobūdį, aktyviau ieškoma ir naujų organizacinių formų.

Dar XIX a. pradžioje Vilniuje buvo sudaryta komisija lietuvių tautai ir kalbai tirti²⁰. 1855 m. E. Tiškevičiaus iniciatyva Vilniuje įkuriama Laiškinioji archeologijos komisija, kurioje suburiama per 200 šio darbo entuziastų, o prie jos — senienų muziejus²¹.

Rašytojas D. Poška visą gyvenimą kaupė istorijos, etnografijos, kalbos ir tautosakos medžiagą, palaikė glaudžius ryšius su mokslininkais, reiškė antifeodalines nuotaikas, aktyviai rinko eksponatus ir 1812 m. įsteigė muziejų, padarydamas pradžią muziejininkystei Lietuvoje²². Ukmergiškis K. Bogušas, 1808 m. gyvendamas Varšuvoje, paskelbė mėgėjišką darbą „Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią“, siūlydamas mūsų krašte įsteigti draugiją, kuri imtųsi rinkti lietuvių kalbos žodžius, liaudies kūrybą ir t. t.²³ Kuršių nerijos žvejo sūnus L. Rėza, vėliau — Karaliaučiaus universiteto profesorius, daug prisidėjo prie kraštotyros plėtimo: pats rinko ir skelbė

¹⁷ Lebedys J. Smulkioji lietuvių tautosaka XVII—XVIII a., p. 28, 17—30.

¹⁸ Donelaitis K. Raštai. K., 1950.

¹⁹ Lietuvių literatūros istorija, t. 1, p. 317—318, 320.

²⁰ Ten pat, p. 319.

²¹ Записки Виленской археологической комиссии. Вильнюс, 1856, ч. 1, с. 1—2.

²² Poška D. Raštai. V., 1959, p. 5—6.

²³ Lietuvių literatūros istorija, t. 1, p. 325—329.

lietuvių liaudies kūrybą, tuo tikslu palaikė ryšius su aktyviais kraštotyrininkais E. Budriu, Z. Ostermejeriu, V. Šimelpenigiu, K. Vitichu ir kitais, kurie siuntinėjo jam savo surinktą medžiagą. L. Rėza 1817 m. paskelbė atsišaukimą „Į lietuvių literatūros draugus“, ragindamas rinkti ir branginti rašytinius paminklus²⁴.

Pradedant XIX a., bemaž kiekvienas apsišvietęs Lietuvos gyventojas — mokslininkas, rašytojas, švietėjas — aktyviai dalyvavo kraštotyroje. Ši veikla XIX a. glaudžiai siejosi su socialinio ir nacionalinio išsivadavimo interesais. Kraštotyros medžiaga stiprino istorinio liaudies vaidmens supratimą, pasitarnavo nacijos formavimuisi, padėjo ugdyti kultūrą, saugoti nuo sunykimo jos paminklus. Žymų indėlį į kraštotyrą įnešė S. Stanevičius ir S. Daukantas, K. Nezabitauskis, J. Pabrėža, D. Sutkevičius, L. Ivinskis, L. Uvainis, M. Valančius ir daugelis kitų. Štai L. Jucevičiaus tėvas domėjosi etnografija, o sūnus kurį laiką studijavo mediciną, vėliau įstojo į dvasinę akademiją ir tapo kunigu, tačiau prie dvasininkų nepritapo ir, metęs kunigystę, vertėsi pedagogine praktika. Nuo studijų laikų L. Jucevičius per neilgą savo 33 m. gyvenimą paliko reikšmingų kraštotyros darbų. 1840 m. jis išleido rinkinį „Lietuvių liaudies priežodžiai“, „Žemaičių žemės bruožai“, 1842 m. — „Žemaitijos atsiminimai“, o 1844 m. — „Lietuvių dainų“ rinkinį. Žymiausias jo veikalas „Lietuva“ (1846 m.), kuriame apibūdinami lietuvių liaudies XIX a. bruožai. Nors ir būdamas prieštaringų pažiūrų, jis išreiškė ir kritišką nuomonę apie feodales negeroves²⁵.

Tačiau po 1863 m. sukilimo numalšinimo sustiprėjusi carizmo reakcija trukdė tolesnius kraštotyros užmojus. Nebuvo įmanoma įkurti kraštotyros draugijos. Teko veikti pavieniui arba remtis slaptomis organizacijomis. Rusų, lenkų, vokiečių kraštotyrininkai, jų šalių organizacijos ir mokslininkai domėjosi Lietuvos istorija, kultūros palikimu, palaikė ryšius su vietos kraštotyrininkais, savo leidiniuose skelbė jų medžiagą, padėjo spausdinti parengtus leidinius. Kraštotyros srityje nemažai pasidarbavo Rusų geografijos draugija, 1867 m. Vilniuje atidariusi savo skyrių²⁶. Kaip ir šimtmečio pradžioje dauguma rašytojų, mokslininkų ir švietėjų aktyviai darbavosi kraštotyroje. Gilią vagą joje išvarė broliai Antanas ir Jonas Juškos, sukaupę didžiulius kalbos ir liaudies kūrybos lobius²⁷.

Neatsisakyta mėginimų plėsti organizuotos kraštotyros, steigiant atitinkamas draugijas. 1889 m. prityręs kraštotyrininkas M. Slančiauskas su kitais įsteigė slaptą „Atgajos“ draugiją, veikusią Gruzdžių, Joniškio, Skaistgirio ir Žagarės apylinkėse. Ji būrė kraštotyros mėgėjus, kurie kaupė istorijos, etnografijos, tautosakos ir kalbos medžiagą. Po kelerių metų draugija buvo susekta ir uždaryta, o iniciatoriai areštuoti; vis tik tai ji prisidėjo prie kraštotyros plėtimo²⁸. 1894 m. šiaurės Lietuvoje Savučių kaime

²⁴ Rėza L. Lietuvių liaudies dainos. V., 1958, t. 1, p. XIX, XXIII.

²⁵ Lukšienė M. Liudvikas Adomas Jucevičius. — Kn.: L. Jucevičius. Raštai. V., 1959, p. 5—52.

²⁶ Краткая географическая энциклопедия. М., 1961, т. 3, с. 377.

²⁷ Моккус А. Бroliai Juškos — lietuvių liaudies dainų rinkėjai ir leidėjai. V., 1956.

²⁸ Budraitis P. Kultūros dirvonų plėšėjas. — Kultūros barai, Nr. 8, 1967, p. 69—70.

įsikūrė „Nemunėlio ir Apasčios susivienijimas“ — taip pat slapta švietėjiška draugija, kuri rinko istorijos ir etnografijos medžiagą, eksponatus, leido savo laikraštėli²⁹. Tokių tikslų turėjusi ir 1894—1897 m. Sūduvoje veikusi nelegali „Sietyno“ draugija³⁰. Tačiau šios draugijos siekė ne vien kraštotyros, bet ir švietėjiškų tikslų. Jos aktyviai dalyvavo nacionaliniame judėjime.

Negalėdami kurti legalių kraštotyros draugijų Lietuvoje, nacionalinio judėjimo dalyviai ir kraštotyros entuziastai mėgino jas steigti užsienyje. Jie rėmė 1879 m. Tilžėje įkurtą Lietuvių literatūros draugiją, kuri nemaža dėmesio skyrė kalbos, literatūros, tautosakos, etnografijos ir istorijos žinių kaupimui bei skelbimui, ir dalyvavo jos veikloje³¹. 1885—1908 m. ten pat veikusi lietuvių kultūrinė draugija „Birutė“ taip pat prisidėjo prie kraštotyros³². Panašios kraštotyros ir švietėjiškos organizacijos kūrėsi ir Amerikos lietuvių tarpe: 1889—1896 m. veikė „Lietuvių mokslo draugystė“, 1896—1940 m. — „Tėvynės mylėtojų draugija“³³. Per spaudą ir masinius renginius jos propagavo kraštotyra, pasitarnavo entuziastų ugdymui ir sukaupe reikšmingos kraštotyros medžiagos. Tačiau daugelis šių draugijų negalėjo iš esmės spręsti kraštotyros uždavinių, nes jos buvo atitrūkusios nuo savo objekto — Lietuvos.

XIX a. pabaigoje vienu žymiausių kraštotyros darbo organizatoriumi tapo J. Basanavičius. Jis rūpinosi krašto tyrimo draugijos organizavimu. Lietuvoje tai pavyko padaryti jau po Rusijos pirmosios buržuazinės demokratinės revoliucijos. Carizmas, įbaugintas liaudies revoliucinės kovos, buvo priverstas daryti nuolaidų ir kultūros srityje. Klostėsi palankesnės sąlygos švietimui, mokslui ir kraštotyrai. Tokiomis aplinkybėmis 1907 m. Vilniuje buvo įsteigta Lietuvių mokslo draugija, laikoma šiandieninės LTSR Mokslų Akademijos pirmtake, savo veiklos tikslais buvusi ne tik mokslo, bet ir kraštotyros organizacija: veikė visuomeniniais pagrindais, didelį dėmesį skyrė liaudies gyvenimo ir kūrybos lobiams — jų rinkimui, tvarkymui, tyrimui ir skelbimui, rūpinosi paminklų apsauga, muziejaus kūrimu. Jau pati draugijos steigimo idėja brendo kraštotyrai artima linkme. Pirmiausia norėta kurti švietimo, paskiau — kultūros švietimo draugiją. J. Basanavičius, pareikšdamas nuomonę dėl „etnografiškos lietuvių mokslo draugystės“ tikslų, visų pirma nurodė, kad ji turinti tirti lietuvių kalbą ir jos tarmes, vietovardžius ir kitokią liaudies kūrybą, aprašyti papročius, tirti praeitį, paminklus, rinkti muziejines vertybes ir knygas³⁴. Šie pagrindiniai veiklos užmojai daugeliu atžvilgių artimi nūdienės kraštotyros draugijos uždaviniams.

²⁹ Mūsų senovė. Tilžė, 1922, t. I, Nr. 3, p. 398.

³⁰ Merkys V. „Sietyno“ draugija ir jos byla. — ILKI, 1975, t. 8, p. 16.

³¹ Milius V. Pratarmė. — Lietuvininkai. V., 1970, p. 7.

³² Klaipėdiškis A. „Birutė“. Tilžė, 1905.

³³ Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija. V., 1968, t. 2, p. 367; V., 1971, t. 3, p. 544.

³⁴ Jurginis J. Lietuvių mokslo draugija. — ILKI, 1975, t. 8, p. 37—118; Matulis J., Petrauskas V. Mokslas Tarybų Lietuvoje. V., 1970, p. 18.

Lietuvių mokslo draugija buvo aukštesnė krašto tyrimo sąjūdžio Lietuvoje pakopa. Ji labiau subrandino kraštotyros sąjūdį, parodė organizacijos svarbą jame, subūrė ir išugdė nemaža entuziastų, sukaupe, paskelbė ir išsaugojo daug vertingos kraštotyros medžiagos. Tačiau Lietuvių mokslo draugijoje darbininkai ir darbo valstiečiai, vilkę vieną sunkų išnaudojimo jungą, dar negalėjo aktyviau pasireikšti. Tik pavieniai darbo žmonių atstovai tada prasimušdavo į intelektualinės veiklos sferą.

Pirmą kartą kraštotyrai prideramos darbo sąlygos ėmė klostytis po 1918—1919 m. socialistinės revoliucijos Lietuvoje. Tarybinė vyriausybė, nors ir turėdama aibes rūpesčių, ėmėsi atkurti Vilniaus universitetą, plėsti liaudies švietimą, steigti archyvus, muziejus, bibliotekas, susirūpino M. K. Čiurlionio palikimu ir kitų kultūros vertybių apsauga. Besiplečiąs kraštotyros sąjūdis kėlė darbo žmonių išsilavinimą, skatino domėtis savo kraštu, branginti istorijos ir kultūros vertybes³⁵. Tačiau šis palankus metas buvo labai neilgas, nes buržuazija su imperialistų pagalba užgniauzė darbo žmonių iškovojimus. Tarybinės kraštotyros užmojai, sėkmingai pradėtas organizacinis darbas buvo nutraukti.

3. Demokratinės inteligentijos pastangos plėsti kraštotyra buržuazijos valdymo metais

Lietuvių buržuazija, atėjusi į valdžią, rūpinosi savo klasiniais reikalais. Tik atskirų pavienių žmonių pastangomis buvo tęsiamas ir plėtojamas kraštotyros darbas. 1919 m. kraštotyros entuziasto dailininko T. Daugirdo iniciatyva įkuriama „Tėvynės pažinimo draugija“ su archeologijos, etnografijos, liaudies meno, gamtos ir kitais skyriais. Tačiau steigėjas rudenį mirė, ir organizacija nedaug ką tenuveikė³⁶.

1923 m. Kaune įsikūria pirmoji iki šiol žinoma organizacija, pirmą kartą pavadinta **kraštotyros** vardu — Lietuvos studentų kraštotyros draugija, kuri per savo septynerius gyvavimo metus propagavo šį darbą, organizavo kraštotyros medžiagos rinkimą. Tačiau šiai organizacijai dar nepavyko plačiau ir nuosekliau išplėsti veiklos, nes nebuvo tam sąlygų³⁷. Nesulaukę deramos paramos iš buržuazinės vyriausybės, pažangūs inteligentai steigė regionines kraštotyros organizacijas, kurios buvo nedidelės, jungė vienos ar kelių apskričių kraštotyros mylėtojus ir nenutolo nuo savo tyrimo objekto.

Pedagogo J. Elisono ir kitų iniciatyva 1923 m. įsteigiama Panevėžio kraštotyros draugija (iki 1936 m. ji vadinosi Panevėžio gimtajam kraštui tirti draugija). Sekančiais metais aktyvus kraštotyrininkas P. Tarasienka

³⁵ Vaitkevičius B. Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918—1919 metais. V., 1967, p. 556—561.

³⁶ Senovė. K., 1935, t. 1, p. 182—193; Laikinosios vyriausybės žinios, Nr. 11, 1919.VIII.28, p. 1.

³⁷ Gimtasai kraštas, 1935, Nr. 1, p. 58.

įkūrė Klaipėdos muziejaus draugiją. Vėliau kraštotyros draugijos buvo įkurtos Mažeikiuose, Šiauliuose, Telšiuose, Rokiškyje, Kretingoje, Alytuje, Šakiuose, Kėdainiuose, Dusetose ir Ukmergėje. Jos atliko reikšmingą darbą, propaguodamos kraštotyros sąjūdį, ugdydamos šio darbo entuziastus, kurdamos organizacinius, mokslinius ir metodinius kraštotyros pagrindus, kaupdamos svarbią mokslui medžiagą, stiprindamos paminklų apsaugą ir plėsdamos muziejininkystę. Šių draugijų įstatuose buvo nusakytas toks tikslas: pažinti gimtojo krašto praeitį ir dabartį, jo gamtą ir kultūrą, apsaugoti senovės liekanas ir istorinę medžiagą. Jų ir veiklos formos buvo: periodiški draugijos narių susirinkimai, kraštotyros medžiagos kaupimas (daugiausia individualus, tačiau rinkta ir nedidelėmis grupelėmis, organizuotos ir ekspedicijos), paskaitų, parodų rengimas, muziejų steigimas, leidinių organizavimas ir straipsnių periodinei spaudai rašymas.

Aktyviai reiškėsi Šiaulių kraštotyros draugija, įkurta 1927 m. teisininko P. Bugailišio ir kitų iniciatyva. Ji daugiausia sutelkė šio darbo entuziastų, perėmė miesto savivaldybės 1923 m. įsteigtą ir merdintį „Aušros“ muziejų ir jį išplėtė. Rengė ekspedicijas, turėjo savo spaudos organą „Gimtasai kraštas“ ir kitus leidinius. Šiauliečiai buvo visų trijų respublikos kraštotyryninkų ir muziejininkų suvažiavimų (1928, 1933 ir 1935 m.) iniciatoriai, jie kėlė kraštotyros regioninių draugijų suvienijimo idėją³⁸. Trečiajame—ketvirtajame dešimtmetyje taip pat aktyviai veikė Telšių, Panevėžio, Mažeikių, Dusetų ir kitos jau minėtos kraštotyros draugijos. Jos ne tik dėjo organizacinius sąjūdžio pagrindus, bet ir kūrė metodiką, telkė mėgėjus, palaikė ryšius su mokslo įstaigomis ir daug nuveikė, kaupdamos istorijos, etnografijos, tautosakos ir kalbos lobius, propaguodamos kultūros paminklų apsaugą, steigdamos muziejus³⁹. Penkiolika tuometinių Lietuvos kraštotyros draugijų vienijo apie 1000 visuomenininkų. Tik Šiaulių ir Panevėžio draugijų gretos siekdavo 150—160 narių, o kitose jų vidutiniškai būdavo 20—30⁴⁰.

Šiame laikotarpyje iškilo ir subrendo daug talentingų kraštotyryninkų: P. Bugailiškis, B. Buračas, S. Brašiškis, M. Čilvinaitė, M. Glemžaitė, J. Mickevičius, J. Petrulis, V. Ruzgas, P. Šinkūnas, A. Vireliūnas, V. Vaitekūnas, V. Zdzichauskas ir kiti. Visuomeninėje kraštotyroje aktyviai dalyvavo mokslininkai P. Galaunė, T. Ivanauskas, P. Matulionis, L. Vailionis ir būsimieji mokslininkai K. Čerbulėnas, J. Jurginis, K. Mekas, Z. Slaviūnas ir daugelis kitų. Jų nuopelnas ne vien tai, kad sukaupe daug vertingos kraštotyros medžiagos, prisidėjo prie kraštotyros organizacijų ugdymo,

³⁸ Bugailiškis P. Iš Šiaulių kraštotyros draugijos istorijos. — Kraštotyra. V., 1964, p. 193—199; Gimtasai kraštas, 1937, Nr. 2—4, p. 167.

³⁹ Tuometinių vietinių kraštotyros draugijų iniciatyva ir pastangomis buvo įkurta Alytaus, Biržų, Kėdainių, Klaipėdos, Kretingos, Mažeikių, Panevėžio, Rokiškio, Telšių, Ukmergės — dauguma nūnai valstybiniais pagrindais veikiančių periferinių kraštotyros muziejų.

⁴⁰ P. Bugailiškis šį skaičių nurodo buvus dar mažesnę (žr. Gimtasai kraštas, 1936, Nr. 1, p. 58).

bet ir labiau išryškino kraštotyros sąjūdžio visuomeninę mokslinę reikšmę.

1920—1940 m. buvo jaučiamas didelis visuomenės susirūpinimas kraštotyra. Tai rodo ir kitų visuomeninių organizacijų dėmesys jai. Iš dalies kraštotyra rūpinosi Lietuvai pagražinti draugija, Lietuvos gamtinių draugija, ypač Dailės meno mėgėjų draugija, Dzūkijos „Aušros“ draugija, Kalbos draugija, Lietuvos istorijos draugija ir daugelis kitų draugijų, Lietuvos kultūros sąjunga bei kitos organizacijos. Jos daugiau ar mažiau prisidėjo prie kraštotyros medžiagos kaupimo, sąjūdžio propagavimo ir jo reikšmės iškėlimo. Joms kraštotyra buvo viena iš daugelio švietimo ir kultūros darbo sričių.

1925 m. buvo įsikūrusi ir iki 1938 m. gyvavo Lietuvos kraštotyros draugija. Jos iniciatyva tais pačiais (1925) metais „Vilties“ draugija išleido vadovą kraštotyrininkams „Lietuvių tautotyros žinių ir senienų rinkimo programa“, kurį parengė P. Butėnas. Prie šios draugijos sudaryta botanikos sekcija rinko medžiagą botanikos žodynui. Tačiau draugijos žadėtas organas „Mūsų kraštas“ dėl lėšų stokos nepradėjo eiti ir apskritai jai nepavyko išplėsti didesnės veiklos. Tai byloja ir toks faktas, kad nuo 1928 m. pagrindinės kraštotyros organizacijos Lietuvoje vaidmuo atiteko Šiaulių kraštotyros draugijai. Pavyzdžiui, rengiant visus tris respublikos kraštotyrininkų ir muziejininkų suvažiavimus, iniciatoriumi buvo Šiaulių kraštotyros draugija, o Lietuvos kraštotyros draugijos pastangų nesijautė. Nagrinėjant lėto kraštotyros plitimo priežastis, 1938 m. Šiaulių kraštotyrininkų leidinyje „Gimtasai kraštas“ buvo rašoma: „Beieškant šios skaudžios kraštotyrinės nesėkmės priežasčių, mes visi tuojau pastebime, kad mūsų miestelėnai ir iš jų kilę inteligentai neliko talkininkais, bet kartais net trukdytojais. Miestelėnui pasirodė negarbinga kalbėtis su kaimo senukais ir tiesiog gėda įžengti į jų sukrypusias, vargingas lūšnas“⁴¹. Tuo tarpu darbo žmonės, kentę sunkią socialinę nelygybę ir priespaudą, neturėjo sąlygų įsijungti į šį visuomeninį darbą. Mokslas, švietimas ir kultūra sunkiai buvo pasiekiami neturtingiesiems. Todėl tik pavieniai darbininkų, darbo valstiečių atstovai galėjo įsijungti į kraštotyra.

Kraštotyros raidą Lietuvoje stabdė nepakankamas jos plėtimas mokyklose. Draugijų įstatymas teleido tik pilnamečiams asmenims stoti į draugijas. Tuometinėse mokyklose stokota nuosekliai organizuotos, sisteminės kraštotyros. Kai kurie mokytojai mėgino plėsti šį darbą savo iniciatyva. Pedagogas, kultūros veikėjas, poetas M. Gustaitis organizavo kraštotyros darbą Lazdijuose, pedagogai A. Vokietaitis — Ukmergėje, J. Mickevičius — Šilalėje. Kraštotyros darbas vyko Anykščių valsčiaus Kunigiškių, taip pat Raseinių, Šiaulių ir kitose mokyklose. Tačiau mokyklinė kraštotyra plito tik kai kuriose švietimo įstaigose⁴². Tokia būkle skundėsi ir Šiaulių kraštotyrininkai, apibendrinami spaudoje savo draugijos

⁴¹ Gimtasai kraštas, Nr. 3—4, 1938, p. 431—432.

⁴² Raulinaitis A. Pirmasis Dzūkijos kraštotyros muziejus. — Kraštotyra. V., 1970, p. 314—315. Tumas J. Vaidgantas. Laiškas Kunigiškių mokyklos mokytojams ir mokiniams. — Liaudies kūryba. V., 1974, t. 2, p. 321—323.

ketvirtųjų metų darbo veiklą: „Turint galvoje. . . draugijos uždavinių svarbumą, taip mažas narių, ypač mokytojų, skaičius rodo mūsų visuomeninį atsilikimą ir nesidomėjimą savo tautos turtais bei jų likimu“⁴³.

Buržuazinė vyriausybė, išnaudotojiškų klasių atstovai ir dvasininkai bandė panaudoti kraštotyra nacionalistinėms nuotaikoms skiepyti, klasiškiems prieštaravimams užtušuoti, idealistinėms teorijoms bei idėjoms propaguoti. Tačiau šie buržuazijos siekiai nesusilaukė didesnio atgarsio kraštotyroje, kaip ir ankstesniais laikotarpiais kraštotyra vystėsi glaudžioje sąveikoje su bendru demokratiniu judėjimu. Aktyvieji Šiaulių kraštotyros draugijos nariai spaudoje kritiškai atsiliepė apie tuometinę buržuazinę visuomenę⁴⁴. Kraštotyriminkų pasaulėžiūrai, jų politinėms pažiūroms neabejotinos įtakos turėjo stiprėjanti darbo žmonių kova prieš išnaudojimą, buržuazinę valdžią ir fašistinę diktatūrą.

Lietuvos KP kraštotyra panaudojo revoliucinėje klasių kovoje kaip vieną iš legalios veiklos formų. Pati kraštotyros esmė padėjo ugdyti darbo žmonių klasinį sąmoningumą. Darbo žmonės, pasakodami kraštotyriminkams apie istorinius įvykius, apie savo darbo įrankius, buitines apyvokos daiktus, tautosakos dalykus, ėmė geriau suvokti savo darbo prasmę ir kūrybos vertę. Kraštotyriminkai, laisvalaikiu rinkdami žinias apie valstiečių materialinę ir dvasinę kultūrą, patys akivaizdžiai matė socialinę nelygybę, nesutaikomus prieštaravimus ir antiliaudinį buržuazijos vaidmenį. Dar kryptingiau kraštotyroje darbuos revoliucionieriai pagrindininkai. Revoliucinio judėjimo dalyviai S. Brašiškis, J. Gaidulis, A. Griška, J. Jurga, K. Mackonis ir daugelis kitų skleidė gyventojų tarpe revoliucines nuotakas ir komunistines idėjas. Juos rėmė dideli kraštotyros mylėtojai Bronius ir Matas Untuliai⁴⁵. Revoliucionieriai kraštotyra naudojo aktualios medžiagos kaupimui ir darbo žmonių klasinio sąmoningumo ugdymui. Jiems kraštotyra padėjo bendrauti su darbininkais ir darbo valstiečiais, pažinti jų nuotakas, įtraukti labiausiai susipratusius į pagrindinę veiklą.

Išvados

Ikitarybinis Lietuvos kraštotyros laikotarpis apima šešetą šimtmečių. Jį galima skirstyti į tris etapus.

Pirmasis — ankstyvoji kraštotyra. XIV—XVI a. jos elementus tegalima įžvelgti Lietuvos metraščiuose, rašytojų ir švietėjų rašytiniame palikime. Vėlesniais, XVII—XVIII a., pavieniai šviesuoliai specialiai ėmėsi krašto tyrimo darbo, ragino prie jo prisidėti mokytojus ir kitus inteligentus, mėgino organizuoti šios veiklos būrelius. Laikotarpio pabaigoje krašto tyrimą skatino vis labiau ryškėjantis liaudies masių istorinės reikšmės supratimas. Kai kurie kraštotyriminkai reiškė antifeodalines nuotakas ir pažiū-

⁴³ Šiaulių metraštis, 1931, p. 113.

⁴⁴ Ten pat, 1933, p. 83.

⁴⁵ Aidulis J. Gyvenimas, pašvęstas kraštotyrai. — Kraštotyra. V., 1966, p. 193—204.

ras. Tačiau feodalizmo laikotarpiu kraštotyros raida Lietuvoje buvo lėta, joje dalyvavo daugiausia pavieniai šviesuomenės atstovai. Todėl ir kraštotyros medžiagos buvo sukaupta dar ne taip daug.

Antrasis etapas — žymus krašto tyrimo pakilimas — XIX a. ir XX a. pradžia, neatskiriama vykęs su augančiu nacionalinio išsivadavimo judėjimu, revoliucinių nuotaikų sklidimu. Dauguma šio laikotarpio inteligentų — mokslininkų, rašytojų, mokytojų ir kt. — aktyviai dalyvavo krašto tyrime. Buvo ieškoma naujų veiklos organizacinių formų, iš kurių būdingesnės buvo tokios: legalių ir nelegalių bei Rytprūsiuose ir užsienyje krašto tyrimo draugijų steigimas. Šis krašto tyrimo sąjūdžio pagyvėjimas kapitalizmo vystymosi sąlygomis leido sukaupti vertingos tautosakos, kalbos, dalinai istorijos, etnografijos ir archeologijos medžiagos, įkurti pirmąjį Lietuvoje muziejų.

Trečiasis laikotarpis, apėmęs XX a. trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmečius, yra palyginti intensyvesnio ir platesnio kraštotyros medžiagos kaupimo metas. Pažangūs inteligentai stengėsi suvienyti respublikos kraštotyros pajėgas, įkuriant visos Lietuvos šio sąjūdžio organizaciją. Tačiau šis mėginimas nebuvo įgyvendintas. Susikūrė penkiolika regioninių kraštotyros draugijų, kurioms priklausė per 1000 šio visuomeninio darbo mėgėjų. Jos vienur daugiau, kitur mažiau rinko istorijos, etnografijos, kalbos, tautosakos žinias ir eksponatus bei spaudą, steigė vietinius kraštotyros muziejus, siuntė medžiagą Kauno kultūros muziejui, Lietuvių tautosakos archyvu, skelbė spaudoje, kėlė kultūros paminklų apsaugos problemas. Šiame sąjūdyje daugiausia dalyvavo inteligentai. Darbininkai ir darbo valstiečiai dėl sunkių materialinių sąlygų ir žemo švietimo lygio negalėjo plačiau dalyvauti šioje visuomeninėje veikloje. Komunistai panaudojo kraštotyra legaliam darbui liaudies masėse. Ne vienas pagrindininkas, skleisdamas darbo žmonių tarpe revoliucines idėjas, aktyviai rinko kraštotyros medžiagą.

ИСТОКИ КРАЕВЕДЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ЛИТВЫ

К. РАЧКАУСКАС

Резюме

Краеведение — это общественное движение, в основном силами местного населения исследующее природу и общественную жизнь небольших частей края. В Советской Литве краеведение бурно развивается и отличается от краеведения феодального и капиталистического периодов своей массовостью участников, организованностью, научно-методическим уровнем, более широким диапазоном содержания и целенаправленностью. Советское краеведение — это научное движение трудящихся, на общественных началах и в большинстве силами местного населения исследующее природу, историю и современность, экономику, культуру и быт отдельных небольших регионов края, принимающее активное участие в охране и пропаганде памятников культуры советского народа.

Элементы развития краеведения в Литве обнаруживаются в средневековых летописях, в письменных трудах литераторов и просветителей XIV—XVI вв. Сознательнее и шире развивается изучение родного края в XVII в., когда появилось больше образо-

ванных людей. В этом веке среди литовцев Восточной Пруссии возникли первые кружки краеведческого характера. Но в феодальных условиях в Литве краеведение развивалось медленно, в нем участвовали в основном одиночные представители немногочисленной интеллигенции — учителя, писатели, представители духовенства, собиравшие фольклорный, языковой, этнографический и исторический материал.

В XIX в. центр литовской культуры из Восточной Пруссии переносится в Литву. В связи с активизацией социального и национально-освободительного движения, с формированием литовской нации возрастал интерес к познанию и изучению родного края. В этот период в краеведческой деятельности принимает участие почти каждый образованный человек — педагоги, ученые, писатели, общественные деятели. В 1808 г. К. Богущас предложил создать в Литве общество краеведческого профиля. Д. Пошка в 1812 г. открыл первый в Литве музей. В 1855 г. в Вильнюсе создается временная археологическая комиссия. Но реакционная политика царизма препятствовала дальнейшему развитию просвещения, науки и культуры, в том числе созданию легального краеведческого общества. Поэтому создаваемые нелегально культурно-просветительские организации «Атгая», «Сетинас» и другие, а также действовавшие в Восточной Пруссии и в США литовские общества родственного характера прилагали немало усилий по сбору, пропаганде и охране исторического и культурного материала.

После первой русской буржуазно-демократической революции в 1907 г. в Вильнюсе было создано Литовское научное общество, которое впервые пыталось объединить всех тех, кто занимался изучением края в Литве — от ученых до любителей. Это общество стало водоразделом между общественным и государственным краеведением, которое много столетий развивалось почти нераздельно. Оно способствовало повышению уровня изучения края. Члены этого общества собрали ценный материал, но само общество осталось недоступным для широких слоев народа. Социалистическая революция в Литве в 1918—1919 гг. и меры Советского правительства по преобразованию экономики и культуры республики впервые заложили прочные основы для успешного развития общественного краеведения. Но по причине кратковременности этого периода практически невозможно было достичь конкретных новых результатов по изучению родного края.

Во время буржуазной Литвы в 1920—1940 гг. по инициативе прогрессивных представителей интеллигенции в республике возникло около 15 краеведческих обществ, в основном локальных. Они организовали сбор ценного краеведческого материала, создавали региональные музеи, в специальных изданиях и периодической печати публиковали собранный материал, заботились о сохранении памятников культуры, поднимали вопрос о создании единой краеведческой организации в республике. Литовская буржуазия не заботилась об изучении края, сохранении его исторических и культурных ценностей, поэтому в этот период в Литве не удалось создать единой краеведческой организации и добиться нужного координирования этой общественной деятельности. Коммунистическая партия Литвы использовала краеведение для пропаганды революционных идей в легальной форме. Участники революционного движения С. Брашишкис, Ю. Гайдулис, А. Гришка, Ю. Юрга и другие умело сочетали сбор краеведческого материала с вовлечением сознательных рабочих и крестьян в борьбу против буржуазного строя.